

TÜRK-İSLAM TIBBINDA SAFRANIN YERİ

The Place of Saffron in Turkish-Islamic Medicine

Leyla Paşayeva¹

Halil Tekiner²

¹Teaching asst. Erciyes University Faculty of Pharmacy

²Assist. Prof. Dr. Erciyes University Gevher Nesibe Institute of the History of Medicine

ÖZET

Dünyanın en pahalı baharatı olan safran, *Crocus sativus* L. (Iridaceae) çiçeklerinin stigmalarından elde edilir. Bitkiye karakteristik özelliğini veren bileşikler arasında krosin, pikrokrosin ve safranal yer almaktadır. Son 10 yılda yapılan araştırmalarda safranın antienflamatuar, sitotoksik, antikanser, antikonvulzif, antihipertansif, antidepresan, antioksidan, antitussif, afrodisyak ve immunomodülatör etkilerinin olduğu belirlenmiştir. Bitkinin zengin içeriği, etkin dozda düşük toksisite göstermesi ve hastalıklar üzerine farklı mekanizmalardan etki etmesi nedeniyle yeni ilaç geliştirmek için doğal kaynak olabileceği düşünülmektedir. Tarihi kaynakların incelenmesi sonucunda safranın, dünyanın en eski baharat ve tıbbi bitkilerinden biri olduğu görülmüştür. Bu bitki antikçağdan beri dünyanın farklı bölgelerinde dini törenlerde, halk tababetinde ve mutfak kültüründe kullanılmaktadır. Osmanlı tıbbında dört hilt (humoral patoloji) teorisine göre sıcak ve kuru tabiata sahip olduğu kabul edilen safrandan *Edviye-i Müfrede* (XIV. yy), *Tabiatnâme* (XIV. yy), *Ebvâb-ı Şifâ* (XIV. yy), *Yâdigar* (XV. yy) ve *Kemaliyye* (XVI. yy) gibi birçok Türkçe tıp yazmasında da "za'feran" adıyla bahsedilmekte ve uykusuzluk, baş ve göz ağrıları, iktidarsızlık, vb. hastalıklara karşı kullanımı önerilmektedir. Bu çalışmada safranın Azerbaycan, İran ve Türk tıp tarihi ve folklorik tıbbındaki yeri araştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bitkisel tıp; Safran; Tıbbi yazmalar (Medikal metinler); Tıp tarihi.

ABSTRACT

Saffron is the most expensive spice derived from the stigmas of *Crocus sativus* L. (Iridaceae) flowers. The most important compounds in saffron are crocin, picrocrocin and safranal. Studies conducted over the last decade have reported that saffron has anti-inflammatory, cytotoxic, anticancer, anticonvulsant, antihypertensive, antidepressant, antioxidant, antitussive, aphrodisiac, and immune-modulating effects. Due to the rich content of the plant, its low level of toxicity at effective doses and ability to act through various mechanisms against different illnesses, saffron may be considered as a natural source for the development of new medicines. Many historical resources refer to saffron as one of the oldest spices and medicinal plants in the world. Since ancient times, saffron has been used for different purposes, as a part of religious rituals, folk medicine and cuisine. In the Ottoman medicine, saffron was known as "za'feran" and was believed to have a hot and dry nature, according to the Humoral Theory. The use of saffron was recommended for insomnia, headache, eye pain, impotence, and so forth in many Turkish medical manuscripts. These manuscripts include: *Edviye-i Müfrede* (14th century), *Tabiatnâme* (14th century), *Ebvâb-ı Şifâ* (14th century), *Yâdigar* (15th century) and *Kemaliyye* (16th century). This study examines the medicinal use of saffron in Azerbaijani, Persian and Turkish folkloric medicine from an historical perspective.

Keywords: Herbal medicine, History of medicine, Medical manuscripts, Saffron.

GİRİŞ

Safran (Iridaceae), *Crocus sativus* L. çiçeklerinin kırmızı stigmalarından oluşan oldukça pahalı bir drogdur (Resim 1). Her çiçek üç stigma taşır ve bu stigmalar bitkinin drog olarak kullanılan kısmını oluşturur. Safran antikçağdan beri dünyanın farklı bölgelerinde dini törenlerde, halk tababetinde ve mutfak kültüründe kullanılmaktadır. Bitkinin kültürü daha çok İspanya, Fransa, İtalya ve İran'da yapılmaktadır. Türkiye'de ise kültürünün yapıldığı yegâne yer, adını safrandan almış olan Safranbolu'dur. Bitkiye karakteristik özelliğini veren bileşikler arasında krosin, pikrokrosin ve safranal yer almaktadır.^{1,2}

Son 10 yılda yapılan araştırmalarda safranin antienflamatuar, sitotoksik, antigenotoksik, antikanser, antikonvulzif, antihipertansif, antidepresan, sedatif, antioksidan, antitussif, antihiperlipidemik, afrodizyak ve immunomodülatör etkilerinin olduğu belirlenmiştir. Bitkinin zengin içeriği, etkin dozda düşük toksisite göstermesi ve hastalıklar üzerine farklı mekanizmalardan etki etmesi nedeniyle yeni ilaç geliştirmek için doğal kaynak olabileceği düşünülmektedir.^{3,4}

Bu çalışmada safranin Azerbaycan, İran ve Türk tıp tarihi ve folklorik tıbbındaki yeri araştırılacaktır.

SAFRAN KELİMESİNİN KÖKENİ

Semitik kökenli bir kelime olan safranın "sarı renk" anlamını taşıdığı ve Türkçeye Arapça *za'fran* زعفران kelimesinden geçtiği varsayılmaktadır. Literatürde bu adın Babil dillerinde *azupiru* şeklinde kullanıldığı bilgisine rastlanmaktadır. Latinceye *saffrānum* olarak geçen bu kelime; tüm İberya, Avrupa dilleri, hatta Avrupa dil grubuna dâhil olmayan başka dillerde de kullanılmıştır. İngilizcede *saffron*, Fransızcada *safran*, İtalyancada *zafferano*, Portekizcede *açafrão*, Yunancada *zafora* [ζαφορά], Rusçada *shafran* [шафран], Gürcücede *zaprana* [ზაფრანა], Ermenicede *zafran* [զաֆրան] ve Kazakçada *zağıraran* [зағыраран] kelimelerinin hepsi aynı kökten gelmektedir. Hindistan'ın eski safran üreten bölgelerinde ise safranın Sanskrit dilinden gelen isimleri *Kashmirajanman* (Kaşmir ürünü) ve *Kashmira* (Kaşmir'den gelen) daha çok kullanılmıştır.^{1,5,6}

Safranın eski Yunancadaki adı, Miken Uygarlığı'na ait "Linear B" levhalarında (MÖ yaklaşık 1425-1200) *knokos* şeklinde geçmektedir. Klasik devirde bu ad sarı-turuncu renkli *çiçekli bitkileri ifade etmiştir*. Ancak Homeros devrinden bu yana Yunancada *safrana krokos* (κρόκος) denmiştir. Bugün Yunanistan dışında bu isim hiçbir modern dilde varlığını koruyamamıştır. Safranin Latincedeki sinonimi *Crocus*, botanik nomenklatüründeki cins adını ifade etmektedir. *Krokos* sözünün etimolojisi kesin olarak bilinmemekle birlikte eski İbranice ile bağlantısının olduğu varsayılabilir. Safranın Eski İbranice ismi

Resim 1. Safran (*Crocus sativus* L.) bitkisinin çiçek ve stigmaları

Resim 2. İbn Sina'nın el-Kanun fi't-Tıbb adlı eserinin 1597 yılında istinsah edilmiş bir nüshasının ilk sayfası (Yale Üniversitesi Kütüphanesi)

karkom Eski Ahit'te de geçmektedir. Bununla birlikte modern İbranicede *karkom*'un yerine Arapça *za'fran* kullanılmaktadır.⁷

Arapçadaki *kurkum* kelimesi kısa zaman öncesine kadar, sarı renkli başka bir baharatı (zerdeçal) ifade etmek için kullanılmıştır. Özellikle Avrupa dillerinde zerdeçalın Arapçadaki *curcuma* ile bağlantılı olan adı geçerlilik kazanmıştır. Bununla birlikte *korkom* ve *kurkum*'un tüm varyantları arasında sadece Ermenicede *kerkoom* bugün de "safran" anlamını koruyabilmiş bir kelimedir.^{5,8}

TARİHTE SAFRANIN TIBBİ KULLANIMI

Safran bitkisi taşıdığı tıbbi değer nedeniyle birçok eski medeniyette önemli bir yere sahip olmuştur. Safranın tentür ve ekstreleri yüzyıllar boyunca antispazmodik, karminatif, sakinleştirici, stimulan, stomaşik ve afrodizyak olarak kullanılmıştır. Aynı zamanda safran birçok ülkenin farmakopesinde de yer almıştır.^{6,9}

Sümerliler safranı ilaç ve iksirlerinin terkibine dâhil etmiş; Eski Mısırlılar ise sindirim sistemi hastalıkları ve yaraları iyileştirmek, aynı zamanda karaciğer ve mideyi güçlendirmek ve dalak rahatsızlıklarını tedavi etmek amacıyla kullanmışlardır. Devrinin önde gelen tıp âlimlerinden Hipokrat (MÖ V-IV. yüzyıl), Erasitratius (MÖ IV-III. yüzyıl), Diokles (MÖ III. yüzyıl) ve Dioskorides (MS I. yüzyıl) de eserlerinde safranın tıbbi özelliklerinden bahsederek bu bitkinin göz, kulak, diş ağrılarına karşı etkili olduğundan, ayrıca ülser tedavisinde kullanıldığından ve kan durdurucu etki gösterdiğinden bahsetmişlerdir. Bunun dışında Eski Roma'da safranla hazırlanan aromatik su, yağ ve merhemler de tedavi amacıyla kullanılmıştır. Eski Romalılar safranı karaciğeri rahatlatmak, öksürüğü kesmek, akciğer ve göz iltihaplarını gidermek için kullanmışlardır.⁹⁻¹¹

TÜRK-İSLAM TIBBINDA SAFRAN

Tarihi kaynakların incelenmesi sonucunda safranın Türk-İslam tıbbında kullanılan en eski baharat ve tıbbi bitkilerden biri olduğu anlaşılmıştır.

Azerbaycan ve İran Geleneksel Tıbbında Safran

Safranın Azerbaycan halk hekimliğindeki kullanımı oldukça eskidir. On sekizinci yüzyılda kaleme alınmış olan *Lokman Hekim'in İlaçlar Kitabı*'nda (E Listesi) farklı hastalık ve yaralar için toplam 620 reçete verilmiştir. Bunlardan 11 tanesinin esas bileşenleri arasında safran da yer almaktadır.¹² Safran Azerbaycan'da Ortaçağ boyunca *iştah açıcı olarak kullanılmış; ayrıca bu bitkinin yemeklerde kullanımının görme kabiliyetini arttırdığına, kalbi güçlendirdiğine ve sindirimi kolaylaştırdığına* inanılmıştır.¹³

Oruc *İbadli*, Şerqin *Kiçik Möcüzesi* [Doğunun Küçük Mucizesi] adlı eserinde, *sıcak balın toz haline getirilmiş safran* stigmaları ile karıştırılıp günde iki kez bir *çay kaşığı kadar kullanılmasının böbrek hastalıklarına karşı etkili olduğunu; buğday unu ile karıştırılmış safran tozuna zeytinyağı* ilavesiyle hazırlanan merhemine ise *ağrı kesici etki gösterdiğini* ifade etmiştir. Yine aynı eserde, halk tababetinde rastlanan başka bir tedavi yönteminden de bahsedilmektedir: Bir adet *Qızıl Ehmed* elmasının (Azerbaycan'ın kuzeyindeki Quba yöresine özgü bir elma türü) baş kısmı dikkatli bir şekilde kesilip çıkarıldıktan sonra, *içine 10 adet kurutulmuş safran* stıgması konur ve çıkarılan kısım kapatılarak 24 saat beklemeye bırakılır. Bu kısmın her üç saatte bir açılarak koklanması, baş ağrısının giderilmesi ve kalp atışlarının düzenlenmesine yardımcı olur.¹⁴

Safrandan XVI. yüzyılda *Tuhfetü'l-Mu'minin*, XVII. yüzyılda ise *Favaidü'l-Hikmet* adlı eserlerde de bahsedilmiş; aynı zamanda tarihi birçok kaynaktan, bugün de Azerbaycanlılar tarafından tüketilen *imbir macunu, unutkanlığa karşı macun, nadir macun ve baş ağrısına karşı macun*'un esas terkip maddesi olarak söz edilmiştir.¹⁵

Bunun dışında eskiden beri Azerbaycan'ın birçok bölgesinde, safranın zencefil ve karanfille birlikte çay şeklinde demlenerek içilmesinin sinir hastalıklarına iyi geldiğine inanılmış ve safranla hazırlanan helva kuvvet verici olarak tüketilmiştir.¹⁶ Safranın Azerbaycan halk hekimliğindeki bir diğer kullanım alanı ise çıban tedavisidir. Safran ve yumurta sarısının karıştırılmasıyla hazırlanan merhemine çıbanın üzerine sürülmesi ile çıbanın birkaç gün içinde iyileşeceğine inanılmıştır.¹⁷

Safran, Azerbaycan halk hekimliğinde olduğu kadar geleneksel İran tıbbında da önemli bir kullanım alanına sahip olmuştur. Pers İmparatorluğu devrinde (MÖ 550 – MÖ 330) safranın tarçınla birlikte kullanılmasının halsizliği gidererek vücudu canlandırdığına inanılmıştır.⁹ Safran lifleri karasevda nöbetlerinde sıcak çayla karıştırılarak hastaya verilmiş, aynı zamanda hastanın yatağına da serpilmiştir.^{4,18}

Safran, geleneksel İran tıbbında hisleri kuvvetlendirmek, şarapla birlikte kullanıldığında intoksikasyonu önleyerek içki mahmurluğunu gidermek ve serebral bozuklukları tedavi etmek amacıyla kullanılmıştır. Safranın ayrıca böbrek ve mesaneyi temizlediği, balla birlikte kullanılırsa böbrek taşının kanaldan geçişini kolaylaştırdığı, üretraya bir adet stigma yerleştirilmesinin ürinasyon rahatsızlıklarını giderdiği ve safranın kaynatıldıktan sonra haricen kullanılan suyunun ise baş ağrısı ve uykusuzluk hallerinde etkili olduğuna inanılmıştır.² Safranın altı hacim zeytinyağı veya susam yağı ile karıştırılması ile elde edilen yağdan sedatif amaçla yararlanılmış ve bu karışım lokal olarak uterus ve başka organ ülserlerini iyileştirmek amacıyla, aynı zamanda burun tıkanıklığı ve akciğer iltihaplarını gidermek için kullanılmıştır.⁹

Safranın solunum yolu hastalıklarına karşı kullanımına İbn Sina'nın *el-Kanun fi't-Tıbb* adlı eserinde de rastlanmaktadır (*Resim 2*). İbn Sina'ya göre safran yağı nefes almayı kolaylaştırmakta; safranın kokusu ise diyaframa ve akciğer zarı iltihaplarına karşı etki göstermektedir. İbn Sina bahsi geçen eserinde safranın yararlarını şöyle ifade etmiştir: “*Safran şişleri indirir. Aynı zamanda cilt ve mukoza iltihaplarında etkilidir. Ağır kulak şişmelerinde de [akut kulak enfeksiyonu] kullanılır. Diüretik etki gösterir ve iktidarsızlığa karşı uyarıcıdır.*”^{9,19}

Osmanlı Tıbbında Safran

Bugün Türkiye’de sadece Safranbolu ilçesi ve köylerinde yetiştirilmekte olan safran, Osmanlı devrinde de önemli bir ilaç, baharat ve boya bitkisi olarak kullanılmış; hatta Osmanlı padişahlarının kuvvet macunu terkiplerinde de yer almıştır.²⁰

Safran, Türkçe tıp yazmalarında *za’ferân* şeklinde geçmektedir. On dördüncü yüzyılda İshak bin Murad'ın yazdığı *Edviye-i Müfredde*'de safrandan şöyle bahsedilmektedir:²¹ “*Safran sıcaktır, kurudur. Gönle ferahlık getirir ve mideye kuvvet verir. Dalak, bağır ve böbrek ağrısına iyidir. Soğuktan kaynaklanan bel ağrısını giderir. Cinsel gücü artırır. Yüz rengini hoş eder. Göze cila ve yüreğe kuvvet verir. Uyku getirir. İdrar yollarını açar. Fazlası baş ağrısı yapar. Şaraba katılıp içilirse hemen sarhoş eder. Yağı sıcak ve yaştır, sinirleri yumuşatır.*” Aynı yüzyılda Farsçadan Türkçeye çevrilen *Tabiatname*'de ise “*Sıfat-ı Za’feran*” başlıklı bölümde safranın mizacının sıcak olduğu, yüreği ve beyni güçlendirdiği ifade edilmektedir.²² On dördüncü veya on beşinci yüzyılda yazıldığı anlaşılan ve bir kopyası Taşkent El-Biruni Şarkşinaslık Kütüphanesi'ne kayıtlı diğer bir Türkçe tıp yazması olan *Ebvâb-ı Şifâ*'ya göre ise safran *puhteç* (üzüm şırası ve kuzu etinin kaynatıldıktan sonra süzölmüş suyu) ile birlikte içilirse göz yaşarmasını engeller, göze düşen ağrı giderir ve unutkanlığı önler. Tarçınla birlikte kullanıldığı takdirde ise yürekteki soğukluğu giderir.²³

On beşinci yüzyılda yazılmış; ancak yazarı belli olmayan *Kitabü'l-Mühimmat* adlı eserde göz ağrısına karşı süt ile ezilmiş safranın göze damlatılması önerilmektedir.²⁴ Tabip İbn-i Şerif'in aynı yüzyılda istinsah edilmiş *Yâdigâr* adlı eserinde ise safranla hazırlanmış bir kursun [tablet] baş ağrılarını giderdiği; yine safranla hazırlanmış bir şerbetin de diş ağrısı, kuluç, mide soğukluğu, bel tutulması ve soğuktan gelen hastalıklara şifa verdiği belirtilmektedir. Eserde, şu iki formülün göz ağrısı ve burun cerahatine karşı kullanımı tavsiye edilmektedir:²⁵ “*Sekiz dirhem mamişa ve anzerut, iki dirhem za’feran, bir dirhem kesira ve yarım dirhem afyon yumuşak şekilde dövölüp elenir. Sonra yağmur suyuyla karıştırılır, kadın sütü veya yumurta ağıyla ezilip günde üç kez göze sürölür. Burunda cerahat olursa sabunla yıkanmalı; topalak, za’feran, mürr-i mekki, mazu, şeb ve zırnih birlikte dövölüp elenmeli ve bunları bir yere toplayıp buruna üförmelidir.*”

On altıncı yüzyılda kaleme alındığı bilinen *Kemâliyye*'de ise safranı çok tüketmenin baş ağrısına neden olacağından bahsedilmiş; safran, çörek otu, zencefil, karanfil ve ceviz içeren bir macun karışımının idrar kaçırma rahatsızlığına iyi geleceği bilgisi verilmiştir. Cinsel gücü artırmak amacıyla tavsiye edilen *nohut macunu* adlı terkinin içinde de yine safran yer almaktadır.²⁶

On yedinci yüzyılda yaşamış Salih bin Nasrullah, *Gâyetü'l-Beyan fi Tedbir-i Bedeni'l-İnsan* adlı eserinde safranın ikinci derecede sıcak ve birinci derecede kuru tabiatlı olduğunu; uyutucu özellik gösterdiğini ve kalbe kuvvet verdiğini belirtmiştir. Göze çekildiğinde ise gözü parlattığını, ayrıca âdet söktürücü etki gösterdiğini ve iştahı kestiğini ifade etmiştir.²⁷ Derviş Mehmed'in XVIII. yüzyıl sonu tıp bilgilerini yansıtan dühn [tıbbi yağ] terkipleri hakkındaki risalesinde 20'şer dirhemlik kâfur, za'feran ve kırmızı sandal terkipleri yer almakta ise de bu karışımın ne amaçla kullandığından bahsedilmemiştir.²⁸

SONUÇ

Tarihi kaynakların incelenmesi ile safranın tıbbi kullanımı konusunda unutulmuş birçok folklorik tıp bilgisi gün ışığına çıkarılmıştır. Bu bitkinin hem Ortadoğu hem de Doğu'da yaklaşık dört bin yıl boyunca önemli bir tıbbi kullanım alanına sahip olduğu ve tarih boyunca 90'ın üzerinde tıbbi rahatsızlığın tedavisinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Günümüzde eczanede satışı yapılan safran ürünlerinin yok denecek kadar az olması ve bitkinin kültüre alma işlemlerinin kısıtlı olması; bitkinin sahip olduğu tıbbi değer ile önemli bir çelişki oluşturmaktadır. Tarih boyunca yüzlerce şifalı karışımın terkiplerine girdiği belirlenen safran hakkındaki folklorik tıp bilgilerinin, bitkisel tıp anlayışının yeniden canlandığı günümüzde yeni ilaçların geliştirilmesine ışık tutacağı düşünülmektedir.

BİLGİ VE TEŞEKKÜR: Bu çalışma 25-28 Mayıs 2014 tarihleri arasında Kayseri'de düzenlenen XI. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı'nda sunulmuştur. Yazarlar makalede yararlanılan Rusça kaynaklara erişim konusundaki yardımları nedeniyle Prof. Dr. Nazım Paşayev'e teşekkür ederler.

KAYNAKLAR

1. Basker D, Negbi M. Uses of saffron. *Economic Botany*. 1983; 37(2): 228-236.
2. Rios JL, et al. An update review of saffron and its active constituents. *Phytotherapy Research*. 1996; 10(3): 189-193.
3. Abdullaev F. Biological properties and medicinal use of saffron (*Crocus sativus* L.). In: II International Symposium on Saffron Biology and Technology; 2006. s. 339-345.
4. Caiola MG, Canini A. Looking for saffron's (*Crocus sativus* L.) parents. *Functional Plant Science and Biotechnology*. 2010; 4: 1-14.
5. Gernot-katzers-spice-pages.com [internet], Saffron (*Crocus sativus* L.). [Son Erişim: 26.01.2014]. Erişim: http://gernot-katzers-spice-pages.com/engl/Croc_sat.html.
6. Winterhalter P, Straubinger M. Saffron – renewed interest in an ancient spice. *Food Reviews International*. 2000; 16(1): 39-59.
7. Negbi M, ed. Saffron: *Crocus sativus* L. CRC Press; 2003.
8. Madan CL, Kapur BM, Gupta US. Saffron. *Economic Botany*. 1966; 20(4): 377-385.
9. Mousavi SZ, Bathaie SZ. Historical uses of saffron: identifying potential new avenues for modern research. *Avicenna Journal of Phytomedicine*. 2011; 1(2): 57-66.
10. Paghat.com [internet], Saffron Mythology Part III. [Son Erişim: 13.03.2014]. Erişim: <http://www.paghat.com/saffronmyth3.html>.
11. Shaffran.ru [internet], История Шафрана [Safranın tarihi]. [Son Erişim: 06.03.2014]. Erişim: <http://shaffran.ru/index.php?page=history-shafran>.
12. Сост. Исаев АА. Книга лекарств Лукмана ал-Хакима [Lokman Hekim'in İlaçlar Kitabı]. Махачкала: 2008.
13. Alakbarli F. Medicine in ancient and medieval Azerbaijan. Baku: Friends of the Azerbaijan Culture Foundation IRS-Heritage; 2011. s. 53-56.
14. Ибадлы О. Шафран [Safran]. Баку: 1999.
15. Алекперов Ф. Тысяча и один секрет Востока [Doğunun Bin Bir Sırrı]. Нурлан. 2008; 2: 38-50.
16. Dəmirov İ, ve ark. Azərbaycanın müalicə əhəmiyyətli bitkileri [Azerbaycan'da tedavide kullanılan bitkiler]. Bakı; 1988. s. 6,7.
17. Qədimov Ş. Şəfa ensiklopediyası [Şifa Ansiklopedisi]. Bakı: Neşriyyat Poliqrafiya Birliyi; 1997. s. 282.
18. Willard P. Secrets of Saffron: The Vagabond Life of the World's Most Seductive Spice. Beacon Press; 2002.
19. Hosseinzadeh H, Nassiri-Asl M. Avicenna's (Ibn Sina) the Canon of Medicine and saffron (*Crocus sativus*): a review. *Phytotherapy Research*. 2013; 27: 475-483.
20. Ünalı ÜE. Tehdit ve tehlike altında bir kültür bitkisi: safran (*Crocus sativus* L.). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 2007; 17(2): 53-67.
21. Canpolat M, Önlü Z. İshak bin Murad - Edviye-i Müfrede. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; 2007. s. 32.
22. Karasoy Y. Eski Oğuz Türkçesiyle Yazılmış Bir Tıp Kitabı - Tabiatname. Konya: Palet Yayınları; 2009. s. 76-77.
23. Yaylagül Ö. Ebvâb-ı Şifâ - Metin Dilbilimsel Bir İnceleme. Ankara: Köksav; 2010. s. 119-141.
24. Özçelik S. Kitab'ül Mühimmat. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları; 2001. s. 46-47.
25. İbn-i Şerif. Yâdigâr. A. Altıntaş, proje danışmanı. İstanbul: Merkez Efendi ve Halk Hekimliği Derneği; 2004. s. 239-252.
26. Bayat AH. Kemaliyye - Erken Anadolu Türkçesi ile Yazılmış Bir Tıp Risalesi. İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği; 2007. s. 14-30.
27. Salih bin Nasrullah. Gayetü'l Beyan fi Tedbiri Bedeni'l İnsan - İnsan Sağlığı ve Sağlığı Koruma Yöntemleri. Ankara: Vega Yayınları; 1991. s. 84.
28. Sarı N, Tiğ R. Derviş Mehmed Neşati Yağı - Tıbbi Yağlar Üzerine Bir Risale. İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği; 2009. s. 138.